

HADİS SAYIM METOTLARININ HADİSLERİN SAYISINA ETKİSİ

Mustafa KARATAŞ*

GİRİŞ

Hadislerin sayısı, tarihi süreç içerisinde artarak devam etmiş ve hicrî III. asırda en üst noktaya ulaşmıştır. Birkaç sahâbîyi istisna edersek râvi sahâbîlerin rivayet ettikleri hadis sayısı çoğu kez iki ve üç haneli rakamlarla ifade edilmektedir.¹ Bugün ulaşılabilen en eski hadis sahifelerine ve cüzlerine bakıldığında ancak birkaç yüz ya da en fazla bin hadis ihtiva ettiği görülmektedir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/677) talebesi olan Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 101/719) sahifesinde sadece 138 hadis bulunması bu açıdan önemlidir.²

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in, hadisleri yazması için özel izin verdiği bilinen³ ve Ebû Hüreyre'nin, kendisinden daha çok hadis bildiğini belirttiği⁴ Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684) *es-Sâdika* adındaki sahifesinde bin kadar hadisi bir araya getirdiği nakledilmektedir.⁵ Daha sonraki hadis sayıları ya da hadis râvilerinin rivayet ettikleri hadis miktarları göz önünde bulundurulduğunda, sözü edilen her iki sahifedeki hadis sayısının, çok az olduğu görülmektedir. Nitekim sahâbe döneminin hemen ardından hadislerin tedvin edilmesinde çok

* Dr.

1 bk. İbn Hazm, s. 18-26.

2 Bu hadislerin hemen hemen tamamı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır (bk. Ahmed b. Hanbel, II, 312-319). Hemmâm b. Münebbih'in sahifesi, Muhammed Hamidullah tarafından Berlin ve Şam nüshaları karşılaştırılmak suretiyle ilk kez Şam'da 1953 senesinde Arapça olarak, daha sonraları da Urduca, İngilizce ve Türkçe tercümeleri ile birlikte basılmıştır. Sahifenin tamamı için bk. Hamidullah, s. 83-132.

3 Dârimî, 43; Hatîb, *Takyîd*, s. 74.

4 İbn Abdilber, I, 70; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 112. Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde ise Abdullah b. Amr'a ait mükerreleri ile birlikte 700, tekrarsız 500 küsur hadis olduğu haber verilmektedir (bk. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363). Ahmed b. Hanbel'in diğer bir çok yazılı hadis vesikaları gibi Abdullah b. Amr'ın bu sahifesini de *Müsned*'ine aldığı söylene de (bk. Yardım, II, 22) bu bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Bizim tesbitimize göre Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde tekrarları ile birlikte 618 hadisi bulunmaktadır (bk. Ahmed b. Hanbel, II, 158-226). Ayrıca Sahr firmasının *el-Kütübü't-Tisa'*'yı esas alarak hazırlamış olduğu *Hadis CD*'sinde Abdullah b. Amr'ın *Müsned*'de mükerreleri ile birlikte 639, *el-Kütübü't-Tis'a*'da ise 1315 hadisinin bulunduğu görülmektedir.

5 İbnü'l-Esîr, III, 233; krş. Sıddîkî, s. 53.

önemli görevler üstlenmiş olan İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/741), Hz. Peygamber'in hadislerinin yarısını elde ettiğini⁶ ve kendisinin iki bin hadis bildiğini ifade etmiş olması,⁷ II. (VII.) asrın başlarındaki hadis miktarını göstermesi bakımından önemlidir.

II. (VII.) asrın ortalarından itibaren hadis sayısının ilk döneme oranla hızla arttığı, III. (VIII.) asır ve sonrasında ise yüz binlere hatta milyonlara ulaştığı görülmektedir.⁸ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bir kimsenin hadis âlimi sayılabilmesi için, en az 300 bin hadisi hıfzetmiş olmasını gerekli gördüğü haber verilmektedir.⁹ Ayrıca kendisinin sahîh ve zayıf olarak bir milyon iki yüz bin hadis ezbere bildiği¹⁰ ve Müsned'ini 750 bin hadisten seçerek telif ettiği¹¹ belirtilmektedir. Yine İbn Hanbel'in, Ebû Zür'a'yı (ö. 264/877) göstererek onun 700 bin hadisi ezbere bildiğini söylediği de nakledilmektedir.¹²

Diğer taraftan Buhârî'nin (ö. 256/869), *Sahîh*'ini 600 bin hadis arasından seçtiği, 100 bin sahîh, 200 bin gayr-i sahîh olmak üzere toplam 300 bin hadis ezbere bildiği ifade edilirken,¹³ İmam Müslim'in (ö. 261/874), *Sahîh*'ini 300 bin hadis arasından derlediği haber verilmektedir. Ayrıca Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) 4.800 hadis ihtiva eden *Sünen*'ini, yazdığı 500 bin hadisten telif ettiği belirtilmektedir.¹⁴ Buna ilave olarak Yahya b. Maîn'in (ö. 233/847) kendi eliyle bir milyon hadis yazdığı,¹⁵ Ahmed İbnü'l-Furat'ın ise (ö. 258/871) bin yedi yüz şeyhten bir milyon beş yüz bin hadis aldığı bildirilmektedir.¹⁶

Muhaddislerin hâfızalarında ve ellerindeki yazılı vesikalarda bulunduğu belirtilen yüz-binlerce hadis, tarihi süreç içerisinde hadislerin sayısının ulaştığı boyutu gözler önüne sermektedir.¹⁷ Ancak hadis sayısındaki bu artış ve muhaddislere nisbet edilen yüksek rakamlar, yanlış anlamalara sebep olmaktadır. Halbuki bu rakamlar tariklerin ve tabakaların artması, hadis kitaplarında bir takım fayda ve zaruretlerden dolayı hadislerin tekrar edilmesi gibi sebeplerin yanı sıra, tamamen izâfîlik arzeden hadis sayımındaki farklı metotlardan da kaynaklanmaktadır.

Hadislerin tanımı ve sayımında farklı ölçülerin kullanılmış olması, sonuçta hadislerin sayısını da etkilemiştir. Bu bakımdan hadislerin sayısı ile alâkalı verileri, ilk önce hadis sayımı noktasından ele alma gereği vardır. Hadislerin sayımı konusuna geçmeden önce hadislerin tanımı ve kapsamı üzerinde durmamız yerinde olacaktır.

6 İbn Asâkir, s. 154.

7 Zehebî, *Siyer*, V, 335.

8 bk. Karataş, s. 159-197.

9 Hatîb, *el-Câmi*, I, 112. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bir âlimin fetva vermeye yetkili olabilmesi için en az 500 bin hadis bilmesini gerekli gördüğü de nakledilmiştir (bk. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 362).

10 İbn Receb, I, 210.

11 İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-hâtır*, s. 246.

12 İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 361.

13 Yemânî, II, 95; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

14 Hâzîmî, s. 68; İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-usûl*, I, 190; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

15 Zehebî, *Tezkire*, II, 430; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

16 Zehebî, *Siyer*, XII, 483.

17 İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-hâtır*, s. 246.

I. HADİSİN TANIMI VE KAPSAMI

Arapça bir isim olan hadis kelimesi, az veya çok söz, haber ve sözlü ifade demek olup, “el-Kadîm”ın karşısıdır. Hadis kelimesi “ehâdis” şeklinde çoğul yapılmaktadır.¹⁸ Hz. Peygamber’in kullandığı “hadis” kelimesinin,¹⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de de kullanıldığı görülmektedir.²⁰ Sahâbe de bizzat Hz. Peygamber’in huzurunda onun sözlü ifadeleri için hadis kelimesini kullanmışlardır. Nitekim hanım sahâbîler, Hz. Peygamber’e, kendisinin sohbetinden sadece erkeklerin istifade ettiklerini, bu maksatla kadınlara da sohbet için bir gün tahsis etmesi gerektiğini ifade ederlerken, “Sadece erkekler senin konuşmalarından (hadislerinden) istifade ediyorlar, bize de bir gün tahsis etseniz”²¹ demek suretiyle hadis kelimesini telaffuz etmişlerdir. Sünnet terimi gibi hadis terimi de muhteva ve kapsam bakımından zaman zaman farklı şekillerde tarif edilmiştir. Muhaddisler arasında yaygın olan kanaate göre hadis terimi, Hz. Peygamber’in sözleri, fiilleri, takrirleri, ahlâkı ve şemâîli ile ilgili bilgilerin yanısıra aynı zamanda sahâbe ve tabîine izafe edilen haberlerdir, şeklinde ifade edilmektedir.²²

Sözkonusu tanımdan da anlaşılacağı gibi, Hz. Peygamber’in yalnız sözleri değil, onun fiilleri, olaylar karşısında takındığı tavır, vasıfları, ahlâk ve şemâîli de hadis ilmi içerisinde ele alınmış ve bütün bunlar hadis olarak mütalaa edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in “Ameller ancak niyetlere göredir”²³ hadisi onun sözüne, Hz. Âişe’nin onun nafîle orucunu anlatırken: “O kadar çok oruç tutardı ki, biz artık bundan sonra oruçsuz gün geçirmeyecek derdik; oruç tutmaya ara verdiğinde ise, artık oruç tutmayacak sanırdık”²⁴ ifadesi fiiline örnektir.

“Hendek savaşı dönüşünde Hz. Peygamber’in, “Benî Kurayza mevkiine varıncaya kadar ikinci namazını kimse kılmasın” emrine rağmen bir kısım sahâbe vaktin girmesi ile birlikte daha yolda namazı eda etmiş, diğer bir kısmı ise verilen emre uyup namaz kılmamıştı. Bu durum Hz. Peygamber’e bildirildiğinde kimseyi kınamamıştı”²⁵ hadisinde, Hz. Peygamber’in namaz kılanlara bir şey söylememiş olması takrîrine örnektir.

18 İbn Manzûr, II, 131.

19 يا ابا هريرة لقد ظننت ان لا يسألني عن هذا الحديث احد اول منك لما رأيت من حرصك على الحديث (bk. Buhârî, İlim 33; Rikâk 51).

20 en-Nisâ 4 / 87; el-Kehf 18 / 6; ez-Zümer 39 / 23; et-Tûr 52 / 34; en-Necm 53 / 59.

21 ذهب الرجال بحديثك فاجعل لنا يوما من نفسك (bk. Buhârî, İtisâm 9).

22 الحديث هو ما اضيف إلى النبي ﷺ من قول أو تقرير أو وصف خلقي أو خلقي أو ما اضيف إلى الصحابي أو التابعي (bk. Itr, Menhec, s. 26).

23 Buhârî, Bed’ü’l-vahy 1; İmân 41; Nikâh 5; Talâk 11; İtk 6; Eymân 23; Menâkıbu’l-Ensâr, 45; Hıyel 1; Müslim, İmâre 155.

24 Buhârî, Savm 53; Müslim, Sıyâm 178.

25 Buhârî, Salâtü’l-havf 5; Müslim, Cihâd ve Siyer 69.

Cömertliği ile ilgili olarak “Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) insanların en cömerdi idi. Ramazan ayında ise her zaman olduğundan çok daha fazla cömertti”²⁶ hadisi ahlâkına; “Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) yüz güzelliği ve fizik itibarıyla insanların en güzeli idi; o çok fazla uzun boylu olmadığı gibi, çok kısa boylu da değildi”²⁷ hadisi de şemâline örnektir.

Yukarıdaki beş haberin her biri hadis olarak değerlendirilmiştir. Aslında bu lafızların yalnız bir tanesi Hz. Peygamber’in kendi sözüdür; geri kalan dört lafız ise sahâbeye aittir. Sahâbîler, Hz. Peygamber’in ya bir fiilini, ya bir takrîrini veya ahlâkını yahut da şemâilini anlatmış ve her biri bu haberleri kendilerine ait lafızlarla nakletmişlerdir. Onların Hz. Peygamber’i çeşitli yönleriyle anlatmaları sonucunda ortaya çıkan bu lafızlar da hadis kapsamına dahil edilmiştir. Öte yandan bazı muhaddisler tarafından hadisin kapsamı daha da genişletilerek Hz. Peygamber’in peygamberlikten önce söyledikleri ve yaptıkları da bu çerçeveye içine alınmıştır.²⁸

Diğer taraftan bazı muhaddislerin beyanına göre hadis, yalnız Hz. Peygamber’in söylediği sözler, yaptığı fiiller ve tasvip ettiği davranışlar mânasına gelirken, muhaddislerin çoğunluğunun katıldığı görüşe göre ise, Hz. Peygamber ve aynı zamanda sahâbe ile tabîînin sözleri, fiilleri, hukuk kararları ve tasviplerinden oluşmaktadır.²⁹ Ancak Hz. Peygamber’in hadisleri için “merfû”, sahâbe sözleri için “mevkûf” ve tabîî sözleri için de “maktû” terimleri kullanılmak suretiyle aradaki fark belirtilmek istenmiştir.³⁰

Hadisin ne olduğu ve nelerin hadis kapsamına girdiği hususunda birden fazla tanım ve yaklaşım mevcuttur. Bu tanım ve yaklaşımların değişik olması hadis sayısı bakımından birbirinden farklı sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla hadis sayıları ve sonuçları sözkonusu edildiğinde ileri sürülen fikirlerin kim tarafından, hangi maksatla söylendiğini bilmek ayrıca önem kazanmaktadır. Hadisin tanımı ve kapsamı konusunda farklı bakış açıları bulunduğu gibi, hadislerin sayımı hususunda da farklı yaklaşımlar mevcuttur.

II. HADİSLERİN SAYIMI

Hadislerin *sened*, *metin*, *mevzu* ve *sıhhat* bakımından nasıl sayıldığı ve sayılabileceği hususlarında değişik uygulamalar ve görüşler bulunmaktadır. Nitekim *metni aynı fakat senedi farklı olan bir hadisi*, bazı âlimler *tek bir hadis* sayarken, bazıları da *her bir senedi, ayrı ayrı hadisler* olarak değerlendirmişlerdir.³¹ Diğer taraftan muhaddislerin ezberinde olan hadislerle dair sayılar zikredilirken kimi zaman *mevzular* göz önünde bulundurulmakta, kimi zaman da *hadisin metni* kastedilmiş olabilmektedir. Çoğu zaman hadis sayısı ifade edilirken

26 Buhârî, Savm 7; Müslim, Fezâil 48.

27 Buhârî, Menâkıb 23; Müslim, Fezâil 93.

28 Kâsım, s. 62.

29 Suyûtî, *Tedrib*, I, 184-195; Cezâirî, I, 40; karşıt, A’zamî, II, 592-593; İtr, *Mu’cemü’l-mustalahât*, s. 38.

30 Ali el-Kârî, s. 603-605.

31 İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 490.

ne mevzu ne de lafız göz önüne alınmış, aksine hadisin rivayet zinciri demek olan *senedi* ölçü olarak kabul edilmiştir.

Bir râvinin rivayet ettiği hadislerin sayısı verilirken, bazan *mükerrer rivayetler* bu sayıdan çıkarılmakta, bazan da o sayıya dahil edilmektedir. Öte yandan kimi âlimler, kitaplardaki “muallak” hadisleri dikkate almazlarken, kimileri de onları ayrı birer hadis olarak değerlendirmektedir.³²

Hadis sayımı konusunda sözü edilen görüşleri inceleyebilmek ve oldukça izafî olan bu konu hakkında yorum yapabilmek için hadislerin sayımında kullanılan bu farklı ölçüleri, ana başlıklar altında ele almak ve muhaddislerin onlara yaklaşımını incelemek gerekmektedir.

A. SENED AÇISINDAN

Bir hadis sened ve metinden oluştuğuna göre, hadis sayımında her ikisi de vazgeçilmez unsurdur. Senedi aynı olduğu halde metinleri farklı hadisler bulunabileceği gibi, metinleri aynı olduğu halde senedleri farklı hadisler de bulunmaktadır. Hatta kimi zaman metni aynı olan bir hadisin birbirinden farklı pek çok senedinin olduğu görülmektedir. İşte bu gibi durumlarda hadis sayımı konusunda farklı değerlendirmeler yapılmakta ve değişik sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

1. Birden fazla sened ile gelen hadisler

Sahâbe sonrası senedleri çoğalan hadisler olduğu gibi, sahâbe tariklerinin çokluğu ile de meşhur olmuş bir hayli hadis bulunmaktadır. Cennet'te Allahü Teâlâ'nın görülmesiyle ilgili “*Ru'yet*” hadisi, namazlarda okunan “*Teşehhüd*” hadisi,³³ mestler üzerine mesh etmekle ilgili “*el- Mesh ale'l- huffeyn*” hadisi,³⁴ ilim talep etmekle ilgili “*Utlubu'l-Ilme...*” hadisi,³⁵ namazda ellerin kaldırılması hakkında “*Refu'l- yedeyn*” hadisi,³⁶ “Üç çocuğu da henüz ergenlik çağına gelmeden vefat eden bir müslüman” hakkındaki hadis,³⁷ “Dua

32 İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 77-78.

33 “*Teşehhüd*” hadisinin (et-Tahiyyâtü) yüz yirmi kadar tarikten rivayet edildiği ve bunların sıhhati konusunda hadis ehli arasında ihtilaf olmadığı söylenmektedir (bk. Ahmed Naim, II, 881).

34 Mesh ile ilgili hadisin 70 sahâbî tarafından rivayet edildiği söylenmektedir (bk. Şâfiî, *Cimâu'l-İlim*, s. 88, dn. 305; Ayrıca bk. Kettânî, *Nazmu'l- mütenâsir*, s. 71).

35 Hadisin tarikleri ve tahriri için bk. Hatîb, *er-Rihle*, s. 71-75.

36 Namazda tekbir getirilirken ellerin kaldırılması ile ilgili hadisi Buhârî *Sahih*'inde on yedi ayrı sahâbîden rivayet etmiştir. Buhârî ayrıca bu hadisle ilgili “*Ref'ul- yedeyn fi's-salât*” adında bir de kitap telif etmiştir. Daha sonra bu hadisi rivayet eden sahâbîlerin sayısını on dokuz, yirmi, otuz küsur, hatta elli kadar olduğunu söyleyen muhaddisler çıkmıştır. Bu râvilerin içersinde Aşere-i mübeşşere'nin tamamı da vardır (bk. Ahmed Naim, II, 699).

37 Hadis şöyledir: “*Henüz ergenlik çağına gelmeden üç çocuğu vefat eden bir müslümanı, Cenab-ı Hak bu çocuklara ihsan buyurduğu geniş rahmet ve keremi ile cennetine koyar*” (Buhârî, Cenâiz 6; Nesâî, Cenâiz 25). Tariklerinin çokluğu ile meşhur olmuş hadislerden birisi olarak gösterilen bu hadis yaklaşık kırk kadar sahâbîden rivayet edilmiştir ki şunlardır: 1. Ebû Hüreyre 2. Abdullah b. Mes'ûd 3. Abdullah b. Abbâs 4. Ebû Saîd el- Hudrî 5. Muâz b. Cebel 6. Utbe b. Âbid 7. Câbir b. Abdullah 8. Mutarrif 9. Enes 10. Ebû Zerr 11. Ubde b. Sâmî 12. Ebû Sa'lebe 13. Ukbe b. Âmir 14. Kurre 15. Hz. Ali 16. Ebû Ümâme 17. Ebû Mûsa

esnâsında elleri kaldırmak”la ilgili hadisler,³⁸ ilmin ortadan kalkacağına dair “*Kabzu’l-ilm*” hadisi,³⁹ Hz. Peygamber’e bilerek yalan söz isnat edenin cehennemlik olduğunu haber veren “*Men kezebe aleyye...*” hadisi⁴⁰ ve benzerleri sahâbe râvilerinin çokluğu ile meşhur olmuş ve mütevâtir kabul edilmiş hadislerdendir.⁴¹ Nitekim “*Men kezebe aleyye...*” hadisinin seksen dokuz ayrı sahâbîden rivayet edildiği tesbit edilmiş durumdadır.⁴²

Aynı anlamı taşıdığı halde, iki ayrı isnadı olan bir hadis, muhaddisler tarafından farklı iki hadis sayılmıştır.⁴³ Dolayısıyla bir hadisin farklı isnadlarla gelen her bir rivayeti müstakil birer hadis olarak hesap edilmiştir. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî’nin (ö. 198/813) “Benim nezdimde el-Muğîre b. Şu’be’nin Hz. Peygamber’den mest üzerine mesh yapmak hakkında on üç hadisi vardır”⁴⁴ sözü bu tezi doğrulamaktadır. Zira sözü edilen hadiste Muğîre’nin, sadece tek bir olayı rivayet ettiği gayet açıktır. Konumuz açısından önemli olan Muğîre’nin yalnız bir olayı haber vermiş olmasıdır. Aynı olay Abdurrahman b. Mehdî’ye göre on üç isnadla rivayet edildiğinden o bunları on üç ayrı hadis saymaktadır,⁴⁵ kaldı ki, bazı hallerde bir hadisin yüzlerce tariki de bulunabilmektedir: Hz. Ömer > Alkame b. Vakkâs > Muhammed b. İbrahim et-Teymî > Yahya b. Saîd tarikiyle ve “ferd” bir senedle gelen “*Ameller ancak niyetlere göredir*”⁴⁶ hadisinin, Yahya b. Saîd el-Ensârî’den (ö. 143/760) yedi yüz kişi tarafından rivayet edildiği söylenmektedir.⁴⁷ Nitekim Zehebî (ö. 748/1347), bu hadisi Yahyâ b. Saîd’den rivayet eden 337 râvinin isimlerini zikretmiştir.⁴⁸ Böylece sözkonusu hadis, bu râviler vasıtasıyla Yahyâ b. Saîd’den sonra yüzlerce hadis olarak kayda geçmiştir.

Fakihler hadis sayımı konusunda muhaddisler gibi düşünmediklerinden hadislerin sayısı hakkında verilen rakamlarda her iki grup arasında görüş farklılığı mevcuttur. *Hadisçilere göre*, lafız, mâna ve vakia aynı kalsa da *râvi olan sahâbî değişikçe, o rivayet ayrı bir hadis*

-
18. Hâris 19. Câbir b. Semüre 20. Amr b. Abese 21. Muâviye b. Hayde 22. Abdurrahman b. Beşir 23. Zühayr b. Alkame 24. Osmân b. Ebû'l-Âs 25. Abdullah b. Zübeyr 26. İbn Nadrî Selemlî 27. Sefîne 28. Hashas b. Bekir 29. Abdullah b. Ömer 30. Zübeyr b. Avvâm 31. Büreyde (Resûlullah’ın çobanı) 32. Ebû Berze 33. Hz. Âişe 34. Habbe b. Sehl 35. Ümmü Süleym 36. Ümmü Mübeşşir ve adı tayin edilemeyen dört sahâbî (bk. Mîras, IV, 312).
- 38 Lafzî mütevâtir’e “Men kezebe aleyye” hadisini, manevî mütevâtir’e duada elleri kaldırmakla ilgili hadisleri misal veren Suyûtî, duada elleri kaldırmakla ilgili Resûlullah’tan yüz ayrı hadis rivayet edildiğini ve kendisinin bunları bir cüzde topladığını haber vermektedir (bk. Suyûtî, *Tedrib*, II, 180).
- 39 Cezâirî, II, 727.
- 40 من كذب على متعمدا قاليتوا مقعده من النار (bk. Buhârî, *İlim* 38; *Cenâiz* 34; Müslim, *Mukaddime* 1-4). Ayrıca hadisin değişik varyantlarını bir arada görebilmek için, bk. İbn Mâce, *Mukaddime* 4; Dârimî, *Mukaddime* 25; Hâkim, *el-Medhal*, 91-114; Hatîb, *Takyîdû'l-ilm*, s. 29-35; *Şerefu ashâbî'l-hadis*, s. 13-15; Heysemî, I, 147-155; Zehebî, *Siyer*, I, 43-44; II, 237, 603; VII, 53, 115, 374; VIII, 128, 143; IX, 186; X, 178, 160; XIV, 116; XVI, 271; XVIII, 17.
- 41 Suyûtî, *Tedrib*, II, 177.
- 42 bk. Karataş, s. 235-236.
- 43 İbnü's-Salâh, s. 163; İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 297; San'ânî, I, 56.
- 44 İbn Ebû Hâtim, I, 261.
- 45 A'zamî, II, 593.
- 46 Buhârî, *Bed'ü'l-vahy* 1; İmân 41; Nikâh 5; Talâk 11; Itk 6; Eymân 23; Menâkıbu'l-ensâr, 45; Hiyel 1; Müslim, *İmâre* 155.
- 47 Cezâirî, I, 231.
- 48 Zehebî, *Siyer*, V, 472-481

sayılır.⁴⁹ Fıkıhçılara göre ise durum böyle değildir. Onların hadis sayımı konusundaki tutumlarını Abdülaziz b. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1824) şöyle açıklamaktadır:

“Fakihlerin örfünde durum değişiktir; onlara göre itibar mânayadır. Mâna aynı olduğu müddetçe hadis daima tektir. Bazı fazlalıklar asıl mâna ile beraber olduğu müddetçe sayıya dahildir. Mânayı değiştirmeyen bu fazlalıklar sayıyı da değiştirmez. Fakihler, faide temin eden kısma; “medâr-ı hüküm” olan bölüme bakarlar o kadar. Bakışları istinbatır, onunla neticeye varırlar.”⁵⁰

İbn Hacer (ö. 852/1448) *Sahihayn* hadislerinin sayısı hakkında rakam veren Muhammed b. Abdullah el-Cevzakî'yi (ö. 388/998) muhaddislerin hadis sayım metoduna aykırı davranması sebebiyle eleştirmekte ve şöyle demektedir:

“Hadisin metni aynı olduktan sonra hadisi rivayet eden sahâbîler farklı dahi olsa Cevzakî bunu bir hadis saymaktadır. Şöyle ki: Buharî'nin Ebû Hüreyre tarîki ile rivayet ettiği bir hadis metnini Müslim, Enes tarîki ile rivayet etmiş olsa, bu yine bir hadistir. Oysa bu durum, muhaddislerin cumhurunun ıstılahına aykırıdır. Çünkü muhaddisler hem sened hem de metin olarak örtüşmedikçe, onları aynı hadis saymazlar...”⁵¹

Diğer taraftan Münâvî (ö. 1003/1594), Tirmizî'nin *Şemâil*'ine yazdığı şerhin baş taraf- larında “hâfız” terimini açıklarken yaptığı izahlarda, İbn Hacer'in yaklaşımını benimsemiş ve her bir farklı senedi, ayrı bir hadis olarak değerlendirmiştir. Buna göre “Hâfız, isterse rivayet yolları (turuk) ve isnadların (esânîd) birden fazla olması suretiyle olsun, metin ve sened olarak yüz bin hadis ezberleyen kimsedir.”⁵²

Hadislerin sayısı sözkonusu edildiğinde yüz binlerden bahsedildiği, yine aynı şekilde meşhur muhaddislerin ya da hadis râvilerinin hadis bilgileri ve ezbere bildikleri hadis sayıları gündeme geldiğinde de çok yüksek rakamlar verildiği daha önce zikredilmişti. Ancak bu rakamların da çoğunlukla aynı hadisin değişik senedlerinin ürünü olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Hadis râvilerine nisbet edilen rakamların bu kadar hacimli görün- mesine hayret edilmemesi gerektiğini, bunların özel bir ıstılah göz önünde bulundurularak kullanıldığını belirten Ahmed Naîm Efendi, muhaddislerin *iki ayrı isnad ile rivayet edilen bir hadisi, iki hadis* olarak kabul ettiklerini haber vermekte ve konuya şöyle açıklık getirmektedir:

“Bir çok tariklerden rivayet edilmiş nice nice hadisler vardır. Mesela “Ameller ancak niyetlere göredir” hadisini Hâfız Ebû İsmâil-i Ensârî-ı Herevî yalnız Yahya b. Saîd-i Ensârî ashâbına varmak üzere yedi yüz tarikten kayd ve zapt etmiştir. Yahya b. Saîd'in şuyûhı olan tabîîn ve sahâbenin her birine varan tarikler de buna ilave edilecek olursa bu hadisin tarikleri kaçâ bâliğ olabileceği bir

49 İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 297; San'ânî, I, 56.

50 Dihlevî, Abdülaziz, s. 70.

51 İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 298.

52 Münâvî, I, 6.

kere tasavvur edilsin.⁵³ Muhammed b. Abdullah-i Cevzakî de *Sahîhayn* hadisleri üzerine tertip ettiği *Müstahrec*'inde hadislerden her biri için gösterilen tariklerden ayrı olarak başka tarikler de göstermiş ve bu turukun mecmûu 25480'i bulmuştur."⁵⁴

Ahmed b. Hanbel'in bir milyon, Ebû Zûr'a er-Râzî'nin yedi yüz elli bin hadis ezbere bildikleri hakkındaki rivayetlere rağmen, bugün elimizde bu sayılara nisbetle çok az hadisin bulunduğunu söyleyerek itiraz edenlere karşı Abdülhay el-Kettânî'nin (ö. 1962) verdiği cevap, farklı hadis tariklerinin, hadislerin sayısına etkisini ortaya koymaktadır:

"Bu büyük rakamlardan maksatları, sünnetin, ashâb ve tabînin asrını kapsayan rivayetleridir. Yahut da onlar bununla hadisin çeşitli rivayet yollarını kastediyorlar ve her bir tarihi bir hadis sayıyorlardı. Bazan hadis bir tane olur da rivayet yolları, lafızlarının farklılığı ve onu rivayet edenlerin çokluğu bakımından bir tek hadis yüz hadis sayılır. Çünkü onlar şöyle derlerdi: "Biz bir hadisi yirmi yoldan (vecih) yazmazsak onu tanıyamayız."⁵⁵

Görüldüğü gibi senedi ya da metni farklı olan hadislerin, aynı hadis mi, yoksa muhtelif hadisler mi sayılacağı konusunda değişik görüşler bulunmaktadır.

2. Sahâbe ve tabîin sözleri

Birden fazla senedle gelen hadislerin sayımına farklı açılardan yaklaşılması, sayım sonucunu etkilediği gibi, sahâbe ve tabîin sözlerinin hadis kapsamına dahil edilmesi veya edilmemesi de, sayımda etkili olmaktadır. Nitekim Sâlih b. Keysân (ö. 140/757) ile İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741) arasında geçen bir konuşma, mütekaddimûn ulemâsının "mevkûf" rivayetleri ne şekilde değerlendirdiklerini göstermesi bakımından önemlidir:

"Zührî ile birlikte ilim tahsiline karar verdik ve kendi aramızda, sünnetleri yazalım diye konuştuk. Ben Hz. Peygamber'den gelen sözleri yazdım. Zührî bana, sahâbenin sözlerini de yazalım; çünkü onlar da sünnettir, dedi. Ben ise, hayır, onlar sünnet değildir, yazmayalım, dedim. Zührî yazdı, ben yazmadım; o kazandı, ben ise zarar ettim."⁵⁶

Daha sonra gelen hadis musannifleri de sahâbe sözlerini hadis olarak kabul etmiş ve onları eserlerine almışlardır. Mesela Buharî, *Sahîh*'inde Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652) nakilde bulunurken: "Bu konuda Abdullah b. Mes'ûd'dan iki hadis rivayet edilmiştir; biri

53 Daha önce de zikrettiğimiz gibi bu hadis Yahyâ b. Saîd'e kadar ferd olarak gelmiştir. Ancak buna rağmen Ahmed Naim Efendi'nin bu hadis için Yahyâ b. Saîd'in şeyhlerinin tariklerinden bahsetmesi bir yanlış sonuca olmalıdır veya o bu sözü hadisin ondan başka tariklerinin de olduğu iddiasını dikkate alarak söylemiş olabilir; fakat bu iddia muhaddisler tarafından tasvip edilmemiştir.

54 Ahmed Naim, I, 69-70. Ahmed Naim Efendi Cevzakî'nin eserini *Sahîhayn* üzerine yapılmış *Müstahrec* olarak ifade etse de, onun *Müstahrec*'i *Sahîh-i Müslim* üzerine olup, ayrıca *Sahîhayn*'i cem çalışması bulunmaktadır (bk. Çakan, "el-Cevzakî", *DİA*, VII, 465). Söz konusu edilen eser bu olmalıdır.

55 Kettânî, *et-Tertib*, III, 28.

56 İbn Sa'd, II, 296; Hatib, *Takyîd*, s. 107; İbn Abdilber, I, 76; İbn Asâkir, s. 62.

H. Peygamber'in sözü, diğeri ise kendi sözüdür" ⁵⁷ demek ve İbn Mes'ûd'un sözünü de hadis kapsamında mütalaa etmektedir.

Diğ. taraftan muhaddislerin, *şu kadar yüz bin hadis ezbere biliyorum, bir milyon hadis yazdım* gibi sözlerine değinen Suyûtî, "bu sayı içerisine, sahâbe ve tabiîn sözleri de dahildir" ⁵⁸ demek sûretiyle hem bu sözlerin hadis kapsamına dahil edilmesinin, hem de hadis sayısının çok fazla olmasının sebebini bir yönüyle açıklamış olmaktadır.

Hadis kitaplarında "merfû" hadislerle sahâbe ve tabiîn sözleri bir arada bulunmaktadır ve bu sözler sanıldığı gibi aksine oldukça büyük bir yekun tutmaktadır. Nitekim İmam Mâlik de *Muvatta'*na sahâbenin sözlerini, tabiîn ve etbau't-tabiîn'in fetvâlarını dahil etmiştir. ⁵⁹ Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla, H. Peygamber, sahâbe ve tabiînden gelen rivayetlerin hepsi ile birlikte *Muvatta'*daki hadislerin toplam sayısı 1579'dur. Bunların 736'sı müsned, 599'u mevkûf, 248'i de maktû rivayetlerdir. Suyûtî ise *Muvatta'*daki hadis sayısı konusunda şöyle demektedir: "*Muvatta'*daki toplam hadis sayısı 1720'dir. Bunların müsned olanları 600, mürsel olanları 222'dir. 613 mevkûf, 285 de maktû hadis vardır." ⁶⁰

Diğ. taraftan Cemâleddin el-Kasimî (ö. 1913), *Sahîhayn*'ın H. Peygamber'in sözlerinin yanı sıra sahâbe ve tabiîn sözlerini de kapsadığını, Tirmizî'nin de, bu iki eserin usûlünü benimseyerek, sahâbenin ve tabiînin görüşlerini ve meşhur fukahânın fetvâlarını da almak sûretiyle "câmi" türünde büyük bir eser meydana getirdiğini ifade etmektedir. ⁶¹ Esasen "müsned" ve "musannef" türü eserlerde de sahâbe ve tabiîn sözlerinin çokça bulunduğu bilinmektedir. Hatta "mekvûf" ve "maktû" hadislerle yer verilmeyip yalnız "merfû" hadislerden oluştuğu ileri sürülen "sünen"lerde bile bu tür rivayetlere pekala rastlamak mümkündür. ⁶²

"Müsned" türü eserler içerisinde en fazla hadis ihtiva etmekle şöhret bulan Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *Müsned*'inde de pek çok mevkûf ve maktû rivayetin yer aldığı haber verilmektedir. Nitekim Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (ö. 1927), Bakî b. Mahled'in sözü edilen kitabında sahâbe, tabiîn ve sonrakilerin fetvâlarını bir araya getirdiğini belirtmektedir. ⁶³

57 عن عبد الله بن مسعود حديثين أحدهما عن النبي ﷺ والآخر عن نفسه (bk. Buhârî, Deavât 4).

58 Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

59 Kâsimî, s. 70.

60 Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, I, 9.

61 Kâsimî, s. 353.

62 Her ne kadar Kettânî, sünen türü eserlerde mevkûf ve maktû haberlere yer verilmeyip merfû hadislerin yer aldığını söylese de (*er-Risâle*, s. 24) bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Sünenler incelendiği zaman bir çok mevkûf ve maktû rivayete rastlamak mümkündür. Nitekim *Hadis CD*'leri incelendiğinde, Ebû Dâvûd'da 163, Tirmizî'de 84, Nesâî'de 214, İbn Mâce'de 82 ve Dârimî'de 571 mevkûf hadis yer aldığı; yine Ebû Dâvûd'da 80, Tirmizî'de 16, Nesâî'de 69, İbn Mâce'de 1 ve Dârimî'de 790 maktû hadis bulunduğu görülecektir.

63 Kettânî, *er-Risâle*, s. 36.

Muhaddisler, hem “mevkûf” hem de “maktû” hadisleri eserlerinde bir ilim malzemesi olarak rivayet etmişlerdir. Bu rivayetlerin hüccet olup olmaması ise fakihlerin işidir; kaldı ki, dört mezhep imamı da sahâbe fetvalarını ve içtihatlarını belli şartlar dahilinde kabul ederek eserlerine kaydetmişlerdir.⁶⁴ Diğer taraftan hadis imamlarına atfedilen hadis sayılarına mükerrer olanların yanında “mevkûf” hadislerin de dahil edildiği ifade edilmektedir.⁶⁵

B. METİN AÇISINDAN

Konuları ve metinleri birbirinden farklı olan iki hadis, iki ayrı hadis sayılacağı muhakkaktır. Ancak aynı konu ile ilgili değişik hadis metinlerinin bir hadis mi, yoksa farklı birer hadis mi sayılacağı âlimler arasında tartışmaya yol açmıştır. Âlimlerden bir kısmı, aynı konudaki farklı rivayetleri konu aynı olduğu için tek bir hadis kabul ederken, bir başka kısmı ise hadisin metninde mânaya etki eden en ufak bir ziyade veya noksanlık bulunduğu onu ayrı bir hadis saymaktadır. Bu sebeple metin açısından hadislerin sayımı da hadis sayısını etkilemektedir. Metin açısından hadislerin sayım işlemini genel olarak *konularına ve lafızlarına* göre iki kısımda incelemek mümkündür.

1. Konularına göre

Aynı konuda olduğu halde sened ve metinleri farklı bir çok hadis bulunduğu bilinmektedir. Nitekim hadis eserlerinde “teşehhüd hadisi”nin birbirinden farklı yedi ayrı metni tespit edilmiş durumdadır.⁶⁶ Diğer taraftan cenaze namazında okunan cenaze duası ile ilgili Taberânî (ö. 360/970) yaklaşık kırk kadar hadis derlemiştir.⁶⁷ Bu durumda teşehhüd hadisi bir hadis sayılabileceği gibi yedi hadis de sayılabilmektedir. Aynı şekilde kırk ayrı rivayeti tespit edilmiş olan cenaze duası bir hadis sayılabileceği gibi, kırk hadis sayılması da mümkündür. Zira bu konuda muhaddisler ile diğer âlimlerin yaklaşımları farklıdır. Muhaddisler, hadislerin sayısı hususunda yüksek rakam verdiklerinde hadislerin hakiki sayısını değil, rivayetlerin kaynağını ve *isnadlarını* kastettikleri, fıkıh âlimlerinin, hadisler hakkında rakamlar verdiklerinde muhaddisler gibi hadislerin tariklerine değil, *mevzuuna* işaret ettikleri daha önce belirtilmişti.

İmam Şâfiî, kendi döneminde on binlerce hadis ve sünnet bulunduğu halde *fıkıhın esaslarının (usûlü'l-ahkâm) sayısının beş yüz, sünnetin esaslarının (usûlü's-sünne) sayısının da aynı şekilde beş yüz olduğunu* söylemiştir. Ayrıca kendisine İmam Mâlik'in bu sünnetin ne kadarına sahip olduğuna dair bir soru yöneltilmiş, Şâfiî bu soruya karşılık Mâlik'in otuz

64 İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Hz. Peygamber'den gelen merfû hadisleri kabul ettiğini, sahâbeden gelen mevkûf hadisleri alıp almamakta serbest olduğunu, tabîilerden gelirse onlarla yarışacağını belirtmektedir (bk. Ünal, s. 67). Sahâbe ve tabîin sözlerinin hangilerinin hüccet olup olamayacağı konusunda geniş bilgi için bk. Cezâîrî, I, 40-44, 230; Tehânevî, s. 122-131; Ebû Zehrâ, s. 75-279; Ebû Gudde, s. 21; İtr, *Menhec*, s. 27-28.

65 Şâkir, *Şerhu Elfiye*, s. 11.

66 Teşehhüd hadisinin yedi ayrı rivayetini bir arada görmek için bk. Âşık, s. 201-203.

67 Taberânî, s. 352-362. Cenâze duâları için ayrıca bk. Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, s. 309-310; Nevevî, s. 141-145.

beş, Süfyan b. Uyeyne'nin ise beş tanesi dışında diğerlerine sahip olduğunu haber vermiştir.⁶⁸ Bu bakımdan Şafiî'nin sünnet ve hadislerin sayısı ile ilgili zikrettiği rakamlardan, onun hadisleri senedlerine göre değil, *konularına* göre hesap ettiği ve bunların da *ahkâm konuları* olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Şafiî'nin teşehhüd konusundaki bütün hadisleri teşehhüd hadisi adı altında bir hadis saydığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797), Hz. Peygamber'den gelen sünnetin dokuz yüz kadar olduğunu belirtmesi;⁶⁹ İbn Mehdî'nin, helâl ve haram'a dair sekiz yüz hadis vardır demesi; yine Kadî Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) ahkâm hadislerinin iki bin civarında olduğunu zikretmesi⁷⁰ bir arada düşünüldüğü takdirde, bu rakamların hadislerin tarihiyle değil, metinleriyle ve hatta konularıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce de geçtiği gibi Şafiî'nin, sünnetin esaslarının beş yüz hadis olduğunu söylemesi, buna karşılık Ahmed b. Hanbel'in, hadis âlimi olabilmek için üç yüz bin hadisi şart koşması⁷¹ şüphesiz hadislerin sayımındaki farklı bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Biri hadislerin *mevzûunu* kastederken, diğeri hadislerin değişik *isnadlarını* da bu sayıya dahil etmek suretiyle rakam vermektedir. Ahmed b. Hanbel üç yüz bin hadis şartı ararken, hadisleri *sened* olarak saydığı çok açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Şafiî beş yüz hadis dediğinde ise, hadislerin *konusunu* kasdetmiş olmaktadır; çünkü aynı konuda ne kadar çok benzer hadis olursa olsun, onların tamamını bir hadis saydığı gayet açıktır.

2. Lafızlarına göre

Bir hadisin değişik rivayetlerindeki farklı *lafızlar* da kimi zaman ayrı birer hadis olarak sayılmıştır. Hadisler arasında görülen bu farklı lafızlar genellikle râvilerin, mâna rivayeti, ihtisar, taktî gibi tasarruflarından, ya da kalb, idrâc, ziyâde vs. gibi kusurlarından kaynaklanmaktadır. Aynı hadislerin değişik rivayetlerine ait farklı lafızları, özellikle hadisçiler açısından önem arz etmektedir. Hadisçiler, bir harf dahi olsa mânaya tesir ettiği müddetçe bu farklılıkları göstermek ve nakletmek durumundadırlar. Çünkü aynı konuda değişik rivayetlerin bulunması, o konuda verilecek hükümleri etkilediği gibi, hadis rivayet ilmi bakımından da birtakım faydaları beraberinde getirmektedir. Bu gibi sebepler aynı konuda olmasına rağmen farklı lafızları içeren hadislerin ayrı birer hadis sayılmasını zaruri kılmıştır.

Bir hadisin pek çok değişik lafızlarını bir araya toplamış olması bakımından Müslim'in *Sahîh*'i dikkat çekicidir. Mesela "Allah'a şirk koşmadan îman üzere ölenin cennete gireceği"ne dair haberle ilgili aynı şekilde birden çok hadis vârit olmuştur.⁷² Bu

68 Zehebî, *Siyer*, X, 54 ; krş. Ömer, s. 15.

69 Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehl-i Mekke*, s. 35.

70 Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehl-i Mekke*, s. 36 (Abdülfezzâh Ebû Gudde'nin açıklamaları).

71 Hatîb, *el-Câmi*, I, 112.

72 Hadisin geçtiği kaynaklardan bazıları şunlardır: Buhârî, İlim 49; Cenâiz 1; Tevhîd 23; Rikâk 13, 14; Müslim, İmân 44-45, 52-54, 150-153; Zekât 32-33; Tirmizî, İmân 18; Nes, Salât 1; Cihâd 18; İbn Mâce, Diyât I; Edeb 58; Zühd 37; Ahmed b. Hanbel I, 374, 382, 425; II, 170, 362; III, 79, 158, 244; IV, 148, 416; V, 145, 163; VI, 24, 450.

hadisler kendi arasında incelendiğinde lafız farklılıkları açıkça görülmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, bu farklılıkların sebebi hadis râvileri değil, Hz. Peygamber'in bu sözleri değişik yerlerde farklı şekillerde söylemesidir. Bu durum aşağıda görüleceği üzere râvilerin kendi açıklamalarından anlaşılmaktadır:

1. Ebû Zer şöyle demektedir: "Bir gün yolda yürürken Resûlullah'ı (sallallahu aleyhi ve sellem) gördüm. Tek başına yürüyordu. Ben de onu takip ettim... ve yaklaşıp şöyle dedim: Yâ Nebiyyallah!.." ⁷³

2. Ebû Hüreyre şöyle demektedir: "Biz bir gün Nebî (sallallahu aleyhi ve sellem) ile birlikte yürüyorduk.." ⁷⁴

3. Ebû Hüreyre şöyle demektedir: " Bir gün Resûlullah'ın (sallallahu aleyhi ve sellem) etrafında oturuyorduk. Yanımızda Hz. Ebû Bekir ve Ömer de vardı.." ⁷⁵

4. İtbân b. Mâlik şöyle anlatıyor: "Gözlerime hastalık isabet etmişti. Mescide gidemiyordum. Resûlullah'a evime gelip namaz kılması için haber yolladım. Onun namaz kıldığı yerde namaz kılmak istiyordum. Resûlullah evime geldi ve..." ⁷⁶

5. Câbir (r.a.) şöyle anlatıyor: "Bir adam Nebî'ye (sallallahu aleyhi ve sellem) geldi ve Yâ Resûlallah! (cennete girmek için) gerekli olan iki şey (mücibetân) nedir? dedi..." ⁷⁷

6. Enes b. Mâlik şöyle demektedir: "Muâz b. Cebel Resûlullah'ın terkinde imiş. Resûlullah üç defa, "Ey Muâz" diye seslenmiş..." ⁷⁸

Örnek olarak zikrettiğimiz Ebû Zer, Ebû Hüreyre, İtbân b. Mâlik, Câbir ve Enes b. Mâlik'ten gelen bu rivayetlerin tamamında Hz. Peygamber, şirk koşmadan iman üzere ölenin cennete gireceğine dair söz söylemiştir. Muhaddisler açısından bu hadislerin her bir varyantının ayrı ayrı değerlendirilmesi gereklidir. Nitekim bütün bu rivayetleri eserinde bir araya derlemiş olan Müslim, bu usulüne gerekçe olarak şunları söylemektedir:

"...Ancak kendisinde fazla mâna bulunan hadisin tekrarından müstağni kalınamayan bir yerin gelmesi veya orada yer alan bir illet sebebiyle birbiri ardınca iki isnadın zikredilmesi gerektiği durumlarda bu tekrar zorunludur. Zira "hadiste kendisine ihtiyaç duyulan fazla bir mâna, tam bir hadis hükmündedir." ⁷⁹

Müslim'in de belirttiği gibi, hadislerin lafızlarındaki bu tür farklılıklar sebebiyle rivayetlerin her biri ayrı bir hadis olarak kabul edilmektedir. Bu farklılıklar az ya da çok olsun durumu değiştirmemekte, farklı her bir metin başka bir hadis sayılmaktadır.

73 Buhârî, Rikâk 13.

74 Müslim, İmân 44 - 45.

75 Müslim, İmân 52.

76 Müslim, İmân 54.

77 Müslim, İmân 151.

78 Buhârî, İlim 128; Müslim, İmân 48.

79 Müslim, Mukaddime, s. 4-5.

3. İhtisar edilen ve taktî' yapılan hadisler

Bir hadis içerdiği konulara göre bölünerek (taktî') ya da özetlenerek (ihtisar) herhangi bir eserin değişik bölümlerinde rivayet edilmiş olabilir. Bazı âlimler bu taktî' veya ihtisar edilmiş rivayetlerin her birini müstakil birer hadis olarak ele almakta, bazıları da onları aynı hadisin parçaları kabul ederek, asıl metni ile beraber tek bir hadis saymaktadır.

İhtisara örnek olarak sehiv secdesiyle ilgili "Zülyedeyn hadisi" adıyla maruf hadisin Buhârî'nin *Sahih*'inde yer alan üç rivayeti zikredilebilir:

1. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, "Nebî (sallallahu aleyhi ve sellem) öğle namazını iki rekat kıldırdı; kendisine, iki rekat kıldırdın, denilince iki rekat daha kıldırdı ve selam verdi; sonra iki secde daha yaptı." ⁸⁰

2. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, "Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) iki rekattan sonra namazdan çıktı; Zülyedeyn (lakabı ile anılan biri) şöyle dedi: Yâ Resûlallah! namaz mı kısaltıldı yoksa sen mi unuttun? Resûlullah, Zülyedeyn doğru mu söylüyor? buyurdu; insanlar, evet, deyince kalktı iki rekât daha kıldırdı ve selam verdi; sonra tekbir aldı ve her zaman yaptığı secde gibi yahut biraz uzunca secde yaptı ve kalktı." ⁸¹

3. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Nebî (sallallahu aleyhi ve sellem) bir yatsı namazında - Muhammed b. Sîrîn, ikinci namazı da olabilir demektedir- iki rekat kıldırıp selam verdi ve kalkıp mescidin ön duvarına kızgın bir şekilde yaslandı. Ebû Bekir, Ömer -radiyallahu anhuma- orada olmalarına rağmen bir şey sormaktan çekiniyorlardı. Bazı kimseler acele ile, ne oluyor, namaz mı kısaltıldı, dediler; Resûlullah'ın Zülyedeyn diye isimlendirdiği biri, sen mi unuttun yoksa namaz mı kısaltıldı, dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem efendimiz, hayır, ne ben unuttum, ne de namaz kısaltıldı; bilakis unutturuldum buyurdu ve iki rekat daha kıldırarak selam verdi. Sonra tekrar tekbir aldı ve her zaman yaptığı secde kadar ya da biraz uzunca secde yaptı; sonra da tekbir alarak başını kaldırdı." ⁸²

Zikredilen bu üç rivayet dikkatle incelendiğinde şu sonucu çıkarmak mümkündür: Her üç rivayetin sahâbî ravisi aynıdır. Hangi namaz olduğu konusunda ravilerin şüphesi bir tarafa bırakılacak olursa, rivayette geçen olay aynıdır. Aralarında sadece kısalık ve uzunluk bakımından fark vardır; birinci rivayet, ikinciye göre, ikinci rivayet de üçüncüye göre daha kısadır. Hadisin Buhârî'de yer alan diğer rivayetleri incelendiğinde bu ihtisarin Buhârî'den kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Bu ancak râvilerin ihtisarı olabilir.

80 Buhârî, Ezân 69.

81 Buhârî, Ezân 69.

82 Buhârî, *Sehv* 5.

Taktî' yapılmış hadise örnek olarak yine Buhârî'de yer alan bir hadis zikredilebilir:

1. Buhârî, Cabir'den şu hadisi rivayet etmektedir: "Hz. Peygamber hastalığım ağırlaştığı bir sırada beni ziyarete gelmişti; abdest aldı ve abdest suyundan benim üzerine serpti. Ben kendime gelince, Yâ Resûlallah! Mirasım kime düşer, benim vârislerim, usûl ve fûruûmdan olmayan kimselerdir (kelâle) dedim. Bunun üzerine ferâiz âyeti nâzil oldu."⁸³

2. Buhârî, aynı hadisi eserin bir başka yerinde yine Câbir'den şu şekilde rivayet etmektedir: "Hz. Peygamber hastalığım sırasında beni ziyarete gelmişti. Gelirken ne merkebe ne de ata binmişti."⁸⁴

İbn Hacer bu iki rivayet konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: Bu iki hadisi bir kimse gördüğünde ilk önce bunların iki ayrı hadis olduğunu zannetmektedir. Halbuki musannif aynı hadisi fıkıh konularına göre ikiye bölerek uygun olan yerlerde ayrı ayrı zikretmiştir.⁸⁵ Dolayısıyla muhtasar rivayetler ve taktî yapılmış hadisler, hadis sayımında ihtilaflara yol açmaktadır. Bir eserdeki hadis sayısı konusunda farklı rakamlar verilmesinin sebeplerinden biri de budur. Nitekim İbn Hacer'in sayımına göre Buhârî'deki hadislerin sayısı, tekrarlar hariç 2.602 ederken,⁸⁶ İbnü's-Salâh'a göre bu sayı 4.000'dir. İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın bu tesbitini ve onun görüşünü benimseyenleri tenkit ederek şunları söylemektedir:

"Buhârî'deki tekrarsız hadis sayısının 4.000 olduğunu ilk söyleyen İbnü's-Salâh olmuştur; daha sonra gelenler de onu taklit etmişlerdir. Bu yanlışlığın sebebi şu olabilir: Buhârî'nin Sahîh'inde bir yerde geçen uzunca bir hadisin, eserin başka bir yerinde bir bölümü alınarak zikredildiği çokça görülmektedir. Anlaşılan İbnü's-Salâh, tekrarlanan bu hadisleri ayrı birer hadis olarak saymaktadır. Bana göre o, sayım hususunda ya yetenekli değildir; ya da bu konuda itina göstermemiştir."⁸⁷

İhtisar edilen ya da taktî' yapılan rivayetlerin sayımındaki bu farklı yaklaşım şüphesiz sadece Buhârî'nin Sahîh'i ile sınırlı olmayıp pek çok hadis kitabında örneklerine rastlanılan bir durumdur. Bu rivayetler nasıl sayılırsa sayılsın vâkıa olarak aynı hadislerin değişik varyantlarından başka bir şey değildir. Sonuçta aynı hadisten meydana gelmiş olan rivayetlerden her biri ayrıca sayıldığından hadislerin sayısı kabarmış ve diğer sebeplere oranla küçük çapta da olsa hadislerin sayıca çoğalmasında bir etken olmuştur.

4. Âyet tefsirleriyle ilgili hadisler

Hadis sayıları içerisine aynı zamanda rivayet tefsirleri de dahil edilmiştir.⁸⁸ Rivayet tefsiri, bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'an'daki başka âyetlerle veya

83 Buhârî, *Vudû'* 44.

84 Buhârî, Merd 15.

85 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 128.

86 İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 501.

87 İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 501.

88 San'ânî, s. 28 (Abdülhamid Muhyiddin'in mukaddimesi).

Hız. Peygamberin ya da sahâbenin⁸⁹ sözleriyle yapılan açıklamalara denilmektedir. Hatta bazıları tarafından tabînin sözleri de bu tarife ilave edilmektedir.⁹⁰

Diğer taraftan bazı hadis kitaplarında "Kitâbu't-tefsîr"ler ayrı bir bölüm olarak yer aldığı gibi, rivayet usûlü ile yazılmış bir çok tefsir kitabı da âyetlerin tefsiri ile ilgili çokça hadis içermektedir.⁹¹ Kur'ân tefsirleri ile ilgili hadislerin, muhaddislerin mahfûzâtı arasında ayrı bir yer tuttuğu belirtilmektedir.⁹² Nitekim Ahmed b. Hanbel'in *Tefsîr'ul-Kur'ân* adlı eserinde 120 bin hadis bulunduğu nakledilmektedir.⁹³ Diğer taraftan Ebû Zûra er-Râzî'nin Kur'ân tefsiri ile alâkalı 14 bin isnad⁹⁴ ve 140 bin hadis,⁹⁵ sadece kıraat konusunda ise 10.000 hadis ezbere bildiği de rivayet edilmektedir.⁹⁶ er-Râzî'nin bu durumu Kur'ân tefsiri ile ilgili hadislerin sayısı hakkında bir fikir vermesi açısından önem arz etmektedir. Örnek olarak bazı âyetlerin tefsirlerine bakıldığında bu rakamların doğru olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tekâsür sûresindeki "*Nihayet o gün nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz*"⁹⁷ *ثم لتسألن يومئذ عن النعيم* âyetinde geçen *النعيم* kelimesi hakkında tamamı hadis sayılan 10 ayrı îzah yapılmıştır.⁹⁸

Otuz üç bin hadisin yer aldığı bildirilen⁹⁹ Suyûtî'nin *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr* adlı tefsirinde *النعيم* kelimesini izah eden ve çoğu birbirinden farklı olan 45 adet hadis zikredilmektedir. Sayılanlar arasında, hurma, ekmek, elbise gibi nimetler de bulunmaktadır.¹⁰⁰ Konuyu uzatmamak için bu rivayetleri zikredemiyoruz. Yine aynı eserde "Onlar hayra mani olurlar"¹⁰¹ *وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ* âyetinde geçen *الماعون* kelimesinin tefsiri

89 Rivayet tefsirleri arasında ayrı bir yeri olan sahâbe tefsirleri, mevkûf hadis olmaktan öte mûsned hadis türünden sayılmaktadır (bk. Hâkim, *Ma'rife*, s. 20). Hâkim'e ait olan bu görüşü *Tedrib* adlı eserinde (I, 193) ele alan Suyûtî, "Sahâbenin kendi re'yi karıştırmadıkdan sonra onların Kur'ân tefsirleri merfû hadis hükmündedir" demektedir.

90 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 229-230.

91 İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) "*Câmi'u'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*", Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1036) "*el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*", Ebû Muhammed b. Hüseyin el-Begavî'nin (ö. 516/1122) "*Meâlimü't-Tenzîl*", Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1277) "*el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*", İbn Keşîr'in (ö. 774/1372) "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*", Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*"u ve Cemâleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1914) "*Mehâsinü't-Te'vîl*"i çok sayıda hadise yer veren tefsir kitaplarına örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca Hâzin'in (ö. 741/1310) "*Lübbü't-Te'vîl fi Meani't-Tenzîl*", Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) "*el-Bahru'l-Muhîr*", Şevkânî'nin (ö. 1250/1834), "*Fethu'l-Kadîr fi Fenni'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*"i rivayet tefsirleri olmasa da hadislerle çokça yer veren tefsirler arasında sayılabilir. Şevkânî, eserinde âyetlerin tefsiri sadedinde önce âyetleri vermiş, sonra hadisleri ve âsârı isnadsız ve fakat hangi kitapta tahrir edilmiş ise kaynağını belirterek zikretmiştir. Öte yandan birer tahrir çalışması olan İbn Hacer'in (ö. 852/1448) "*el-Kâfi's-Şâfi fi Tahriri Ehâdisi'l-Keşf*", Münâvî'nin (ö. 1031/1622), "*el-Fethu's-Semâvî f Tahriri Ehâdisi'l-Beyzavî*"si tefsir kitaplarında nakledilen hadislerin boyutunu göstermesi bakımından zikre değer eserlerdir.

92 İbn Receb, I, 210.

93 Zehebî, *Siyer*, XIII, 522; Şâkir, *Selâse kütüb ani'l-Mûsned*, s. 13.

94 İbn Receb, I, 224.

95 Zehebî, *Tezkire*, II, 557; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

96 Zehebî, *Tezkire*, II, 558.

97 et-Tekâsür 102/ 8.

98 Cezâir, I, 41-42.

99 Kettânî, Abdülhay, III, 34

100 Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, VI, 660-666.

101 el-Mâûn 107/7.

hakkında 20 ayrı rivayet yer almaktadır ki, bunların ilk râvileri ve sözkonusu kelimenin açıklamaları şu şekildedir:

الماعون

1- "Balta, terazi"	İbn Mes'ûd	
2- "Kova, tencere, balta"	İbn Mes'ûd	
3- "Balta, tencere, kova"	Ebû Hüreyre	Ebû Hüreyre
4- "Su, taş, demir"	Kurre b. Da'ms	Kurre b. Da'ms
5- "Su, taş, demir"	el-Hâris b. Şureyh	el-Hâris b. Şureyh
6- "Su, taş, demir"	Ali b. Ebû Tâlib	Ali b. Ebû Tâlib
7- "İnsanların muhtaç oldukları eşyalar"	Ümmü Atiyye	Ümmü Atiyye
8- "Balta, tencere, kova"	Sad b. İyâz	Sad b. İyâz
9- "Ev eşyaları"	İbn Abbâs	İbn Abbâs
10- "Ödünç verilen eşyalar"	Saîd b. Cübeyr	Saîd b. Cübeyr
11- "Ödünç verilen eşyalar"	İkrime	İkrime
12- "Zekat"	Ali b. Ebû Tâlib	Ali b. Ebû Tâlib
13- "Zekat"	İbn Abbâs	İbn Abbâs
14- "Hayır"	İbn Ömer	İbn Ömer
15- "İğne, kova, kalbur, elek gibi eşyalar"	İkrime	İkrime
16- "Mal"	Saîd b. el-Müseyyeb	Saîd b. el-Müseyyeb
17- "Zekat"	Dahhâk	Dahhâk
18- "İyilik"	Muhammed b. Ka'b	Muhammed b. Ka'b
19- "Zekat, taat, ödünç"	İbn Abbâs	İbn Abbâs
20- "İyilik ve hayra ait her şey"	İbn Abbâs ¹⁰²	

Görüldüğü gibi bir âyet içerisinde geçen bir kelimenin tefsiri olarak bir çok rivayet bulunabilmektedir. İşte bu tefsirler de hadis sayıları içerisinde hesap edilmektedir. Çünkü bu rivayetler aynı zamanda müsned ve musannef türü eserler içerisinde “siyer”, “megazî”, “fiten”, “melâhim” ve “cihad” gibi bölümlerde yer almaktadır. Tefsirlerden başka siyer, megazî ve İslâm tarihi bilgileri de çoğunlukla hadislere dayandırılmaktadır.

C. SIHHAT AÇISINDAN

Hadisleri konularına, tariklerine ve lafızlarına göre sayanlar olduğu gibi, sahîh olmayan hadisleri dikkate almayıp sadece sahîh hadisleri kabul edenler de bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre sahîh olmayan hadislerin hiçbir değeri yoktur. Hadislerin toplam sayısının dokuz yüz kadar olduğunu söyleyen Abdullah b. Mübârek’e, Ebû Yûsuf’un bin yüz hadise sahip olduğu hatırlatıldığında “Ebû Yûsuf yanlış yapıyor; oradan, buradan rastgele zayıf hadisler alıyor”¹⁰³ demesi onun sahîh olmayan hadislere sayım konusunda hiç önem vermediğini, aksine *sahih hadisleri* esas aldığını göstermektedir.

SONUÇ

Hadislerin sayısı ile ilgili sözkonusu edilen rakamlar arasında gerek ilk ve sonraki dönemler itibariyle gerekse aynı devirler itibariyle büyük farklılıklar olduğu bir gerçektir. Hatta aynı müellifin kendi sözleri arasında da ilk bakışta anlaşılmaz görünen farklılıklara rastlanılmaktadır. İşte bu sebeple yukarıda da izah etmeye çalıştığımız gibi, herhangi bir yerde hadislerin sayısı ile ilgili bir bilgiyle karşılaşıldığında hadislerin tariklerinin mi, konusunun mu yoksa sıhhatinin mi kastedildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü sözkonusu bu yaklaşımların her biri, sonucu büyük ölçüde etkilemektedir.

Hadislerin sayısı konusunda ortaya çıkan farklı sonuçlar, şüphesiz farklı yaklaşımların neticesidir. Değer ölçüleri farklı olunca tabiatıyla sonuçlar da farklı olacak ve aynı konuda pek çok değişik görüş ileri sürülebilecektir. Bir hadis konusu itibariyle sayıldığında belki çok az iken, senedleri itibariyle hesap edildiğinde ortaya çok daha büyük rakamlar çıkacaktır. Bu bakımdan hadislerin sayısı ile alakalı yüksek rakamlarla karşılaşıldığında, hadislerin her bir farklı varyantının ve tariklerinin de bu sayılara dahil edildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bütün bu bilgilerden sonra, muhaddislere nisbet edilen veya hadis eserlerinde yer alan on binlerce rivayetin, sadece birkaç bin hadisin değişik varyantları olduğu ortaya çıkmaktadır.

103 أبو يوسف يأخذ بثلث الهئات من هنا وهنا نحو الأحاديث الضعيفة (bk. Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehl-i Mekke*, s.

35). Eseri tahkik eden ve açıklamalar yapan Abdülfettah Ebû Gudde, Abdullah b. Mübârek’in, Ebû Yusuf hakkındaki bu eleştirisinde haklı olmadığını, Ebû Yusuf’un büyük bir fıkıh âlimi olması sebebiyle Abdullah b. Mübârek’ten daha çok hadis elde etmesinin yadrganacak bir tarafının bulunmadığını söylemektedir (bk. Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehl-i Mekke*, s. 35).

BİBLİYOGRAFYA

Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, İzmir 1981.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve tarîhi tedvînih*, I-II, Beyrut 1405/1985.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1982.

Ahmed Naim, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-III, Ankara 1984-85.

Ali el-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, Beyrut ts. (Dâru'l-erkam).

Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1981.

Çakan, İsmail L., "el-Cevzakî", *DİA*, VII, 465

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1988.

Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Salih b. Ahmed ed-Dimeşkî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), I-II, Haleb 1416/1995.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

Dihlevî, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah, *Büstanul Muhaddisîn* (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986.

Ebû Davûd, Süleyman b. Eşas, *Selâse resâil fi ilmi mustalahi'l-hadîs risâletü'l-İmâm Ebû Davûd es-Sicistânî ilâ ehl-i Mekke fi vasfî sünenihi* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997.

Ebû Gudde, Abdülfettah, *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânu medlûlihi's-şerî*, Beyrut 1412/1992.

Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ahmed b. Hanbel Hayatı - Görüşleri - Fıkıhta Yeri* (trc. Osman Kesioğlu), Ankara 1984.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbüri, *Kitâbu ma'rifeti ulûmi'l-hadîs*, Beyrut 1406/1986.

_____, *el-Medhal ile's-sahîh* (nşr. Rebi b. Hd Umeyr el-Medhal), Beyrut 1404/1984.

Hâzim, Ebû Bekir Muhammed b. Musa, *Şurâtu'l-eimmeti'l-hamse*, Kahire 1991.

Hamîdullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Târihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1967.

- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-îlim* (nşr. Yûsuf el-Aş), Beyrut 1974.
- _____, *el-Câmi li ahlâku'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, I-II, Beyrut 1412/1991.
- _____, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut 1395/1975.
- _____, *Şerefu ashâbi'l-hadîs* (nşr. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1991.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin, *Mecmeu zevâ'id ve menbeu'l-fevâ'id*, I-X, Beyrut 1406/1986.
- İtr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk 1401/1981.
- _____, *Mucemü'l-mustalahâtî'l-hadîsiyye*, Dimeşk 1396/1976.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmiu beyânî'l-îlim ve fadlih*, I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye).
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibe, *ez-Zührî* (nşr. Şekarallah b. Nimetallah), Beyrut 1402/1982.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebû Hâtîm Muhammed b. İdrîs b. el-Münzîr et-Temîmî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, I- IX, Beyrut 1373/1953.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* (nşr. Nureddin İtr), Dimeşk, 1413/1992.
- _____, *Hedyü's-sârî* (Fethü'l-bârî mukaddimesi), Kahire 1407/1986.
- _____, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buharî* (nşr. Fud Abdülbaki v.dğr.), I-XIII, Kahire 1407/1986.
- _____, *el-Isâbe fî temyizi's-sahâbe*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye).
- _____, *en-Nuket alâ kitâbi İbni's-Salâh* (nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Riyad 1408/1988.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî, *Esmâi's-sahabeti'r-ruvât ve mâ li külli vahidetin mine'l-aded* (nşr. Seyyid Kisrev Hasen), Beyrut 1412/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, I-II, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed-b. Receb el-Hanbel, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (nşr. Nureddin İtr), I-II, Beyrut 1398/1978.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut 1410/1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Cevzî, *Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târih ve's-siyer*, Karaçi ts. (İdâretü ihyâi's-sünne).
- _____, *Saydu'l-hâtır*, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye).
- İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed b. Esîr, *Câmiu'l-usûl li ehâdîsi'r-Resûl* (nşr. Abdülkadir Arnaût), I-XI, Beyrut 1403/1983.

- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-V, Beyrut ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman b. Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İslâh* (nşr. Âişe Abdurrahman), Kahire ts. (Dâru'l-meârif).
- Kâsım, Muhammed Cemaledin el-Kâsım, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, Beyrut 1407/1987.
- Karataş, Mustafa, *Rivayet tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, M.Ü.İ.F., 1998 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, Hz. Peygamberin Yönetimi: *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (nşr. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1993.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-müstatrafe* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.
- , *Nazmü'l-mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir*, Beyrut 1403/1983.
- Mîras, Kâmil, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV-XII, Ankara 1985.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Şerhu's-Şemâil* (Ali el-Kârî'nin *K. Cemu'l-vesâil fî şerhi's-Şemâil* inin kenarında), Beyrut ts.
- Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, İstanbul 1981.
- Nesâî, Abdurrahman b. Şuayb, *es-Sünen*, I-VIII, İstanbul 1981.
- , *Ameli'l-yevm ve'l-leyle*, Beyrut 1408/1988.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *el-Ezkâru'l-müntahabe min kelâmi seyyidi'l-ebrâr*, İstanbul 1406/1986.
- Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve mukaddimetü Müsnedih (Adedu mâ li külli vâhidin mine's-sahâbeti mine'l-hadîs)*, Medine 1404/1984.
- San'ânî, Muhammed b. İbrahim el-Emîr, *Tavdîhu'l-efkâr li me'âni tenkîhi'l-enzâr* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-fikr).
- Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi* (trc Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, Beyrut 1409/1989.
- , *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr*, I-VI, Beyrut 1411/1990.
- , *Tenvîru'l-havâlik şerhu alâ Muvatta' Mâlik*, I-III, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye).

- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *Cimâu'l-ilm* (nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz), Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye).
- Şâkir, Ahmed Muhammed, *Elfiyetü's-Süyûtî fî ilmi'l-hadîs*, Beyrut ts. (Dâru Kâtib ve kitâb).
- _____, *Selâse kütüb ani'l-Müsned li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1412/1992.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *Turuku hadîsi "men kezebe aleyye müteammiden"* (nşr. Ali Hasen Ali Abdülhamîd - Hişâm b. İsmail es-Sak'â), Beyrut 1410/1990.
- _____, *Kitâbü'd-Duâ* (nşr. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1413/1993.
- Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usûl-i Hadîs* (trc. İbrahim Cânan), İzmir 1982.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1981.
- Ünal, İsmail Hakkı, *Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, Ankara 1994.
- Yardım, Ali, *Hadîs*, I-II, İzmir 1992.
- Yemânî, Muhammed b. İbrahim el-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım* (nşr. Şuayb el-Arnaût), I-IX, Beyrut 1412/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v. dğr.), I-XXV, Beyrut 1410/1990.
- _____, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-II, Beyrut ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).